

УДК 94(1:329.17(438:470:477).081

Ю. С. Земський

Освіта селян в польському, російському та українському проектах середини XIX ст. з облаштування Правобережної України

В статті розглядається процес активізації освітньої діяльності польської шляхти, російської імперської адміністрації та українофілів в Правобережній Україні середини XIX ст. З'ясовуються відмінності поміж чинниками, що обумовлювали освітню діяльність трьох вказаних сил.

Ключові слова: освіта, просвітне виховання, недільні школи, сільські училища, священники.

Попри чималу кількість досліджень проблеми подолання неосвіченості селян середини XIX ст. в нашій історіографії є суттєвий брак вивчення цього процесу в контексті міжнаціональних стосунків у Російській імперії. Проте, польсько-російські взаємини, зокрема в Українському Правобережжі середини XIX ст. справили надзвичайно суттєвий вплив на вказаний процес. Польсько-російське протистояння значною мірою сприяло активізації українського національного руху. Тож дослідження проблеми участі в освітньому процесі кожної із конкуруючих національних сил наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. неодмінно сприятиме кращому розумінню особливостей цього процесу в Україні, загалом. Саме цьому присвячується дана стаття. Слід також зазначити, що ця важлива тема постійно перебуває в колі уваги на сторінках видання “Наука, освіта, культура”. Завдячуючи щонайбільше дослідженням Олександра Завальнюка, Олександра Комарніцького, Віктора Савчука, Івана Сисака, Анатолія Філінюка формується своєрідна енциклопедія вивчення історії освітянського процесу в Україні.

Мета цієї статті полягає в розкритті шляхів забезпечення освіти подільських селян у контексті польського, російського та українського проектів у середині XIX ст.

Польсько-російське протистояння в Українському Правобережжі на середину XIX ст. набуло особливих рис, що обумовлювалися, передовсім, станом підвищеної громадянської активності у російському суспільстві. За наслідками ганебної поразки у Кримській війні, самодержавство втратило авторитет не лише у міждержавних стосунках, але й в очах власних підданих. А як наслідок – влада вимушена була вдаватися до ряду заходів на задоволення вимог освіченої громадськості імперії, що обернулося певними елементами лібералізму в політиці. Таким чином, політика в Російській імперії наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. сприяла активізації польського національного руху, що прагнув поновлення втраченої своєї держави (включно із землями Українського Правобережжя). Характерно, що тактикою дій польських національних сил, задля реалізації вказаної мети, стала діяльність, спрямована на

“мобілізацію” усіх веств суспільства, власне – націоналізацію свідомості усіх верств (в тому числі й українського селянства) у “пропольському дусі”.

Усвідомлюючи зміст новизни стратегії, яку обрали польські патріоти, канцелярія III відділення у березні 1859 р. інформувала київського генерал-губернатора, що поляки втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі і тепер усіх своїх сил докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об’єднати зусилля громадськості Російської імперії із загальноєвропейським рухом: “...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки – Ю.З.] протягнули руку Мацціні [власне, Джузеппе Мадзіні – Ю.З.] та Костаке [Йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії. – Ю.З.], аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі”¹. З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів, у Записці констатовалося, що поляки пов’язували свій неуспіх повстання у 1848 р. із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися і намагаються “скріпити союз зі всіма слов’янськими племенами, а щонайбільше з “русскими” [У цьому випадку “руські племена” треба розуміти у автора Записки як традиційну для самодержавної свідомості зібрану назву т.зв. “триєдиної руської нації” – українців, білорусів, росіян – у тогочасних назвах: “племен” “малоросів, білоросів та великоросів”. – Ю.З.] та підняти повстання одночасно на всіх землях слов’янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України”². Такі дії, констатував далі автор Записки, цілком узгоджуються із планами Д.Мадзіні і спокушають суспільство проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – “створенням Слов’янських об’єднаних штатів, де кожне плем’я зберігало б незалежне життя та самостійний устрій”³.

Отже, пануючою в тактиці дій польських патріотів стала ідея, що до боротьби треба залучати всі верстви суспільства, а задля такої загальної мобілізації, організатори прагнули поширити переконання, що народ не має чекати ласки царя, а повстанням домогтися свого. Лише спільною хвилею спротиву всього народу – всіх верств, різної етнічної належності, різних віросповідань, від малого до старого, включно із жінками – лише таким повстанням можна здобути бажаного результату. А отже, всі дії агітаторів та активістів спрямовувалися на “розбурхання” та згуртований виступ якомога більшого числа людей. Це констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що “в останніх числах серпня, коли з більшою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення краю [тобто, в Українському Правобережжі – Ю.З.]; на цей раз він набув більш серйозного характеру. З боку агітаторів вживалися всі заходи, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним. Знову почався

спів патріотичних гімнів в костелах, носіння трауру [траур був оголошений польськими демократами обов'язком всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р. – Ю.З.], національного одягу та різних умовних символічних знаків, встановлення в публічних місцях хрестів на спомин убитих у Варшаві; зрештою, відбувалися спроби порушення громадського спокою”⁴.

За такого розгортання подій, влада Російської імперії почала добре усвідомлювати, що українських селян не можна залишити без належного, політично “правильного просвітлення”. Тож київський генерал-губернатор в листі до міністра внутрішніх справ у квітні 1860 р. наголошував, що зважаючи на зусилля польської шляхти, яка масово відкриває несанкціоновані школи для навчання місцевих селян, важливо налагодити початкову освіту зусиллями влади, аби виховувати їх (селян) “в дусі православному та національно руському”⁵.

Умови певного лібералізму в політиці імперії, а водночас територіальні претензії поляків на Правобережну Україну, сприяли активізації українського національного руху – власне, появі хлопоманів, а згодом – розгортанню роботи громадівців та загалом – українофілів. Вагомим фактором сприяння легалізації роботи української національної еліти була селянська реформа 1861 р. Вона стала підставою, що дозволила українським активістам легально заговорити про українських селян як самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а водночас – розпочати діяльність, що сприяла набуттю селянами усвідомлення особистих прав вільних людей. Адже реформа проголошувала свободу селян, а отже, потенційно моделювалася соціальна система “рівності” всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводитися у стосунках зі своїми “вчорашніми” господарями, як належить поводитися вільним людям.

Отже, новонароджена українська еліта вбачала найважливішими у своїй діяльності два напрямки, а саме – просвітницьку роботу в середовищі рідного простоліду, а також сприяння “вчорашнім кріпакам” у формуванні рівня свідомості вільних людей. В реалізації цих завдань українці сподівалися на реформаторські обіцянки російської влади, тим більше, що очікувані наміри влади були тоді суголосні із пануючими в середовищі російської громадськості ліберально-демократичними настроями. Крім того, діяльність українофілів була спрямована проти польських національно-культурних претензій на Правобережну Україну, а отже, за цією ознакою, імперська адміністрація оцінювала дії українців “союзницькою” силою в боротьбі з “польщиною”.

Важливо зазначити, що й російська громадськість, й імперська влада цілком прийняли і, навіть, із солідарністю ставилися до національного руху українців, з огляду саме на їхню просвітницьку діяльність серед українського селянства. За підтримки російської громадськості та згоди влади розгорнулося видання українського часопису “Основа”, а також друк букварів та дешевої

літератури для простолюду українською мовою (на фінансування чого українці збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян в початкових класах школи рідною мовою⁶.

Власне, сподівання імперської влади на те, що зусиллями недільних шкіл вдасться вирішити таку важливу проблему як виховання та навчання у “про-руському” (а ще важливіше у антипольському) душі українських селян, пояснює чому влада виявила підтримку цій формі шкільництва. Владі імпонувало, що ініціативою знизу, без жодних витрат для державної скарбниці, але із наглядом чиновників освітнього відомства відбувалося, альтернативне зусиллям поляків, “просвітлення” простолюду.

24 вересня 1859 р. генерал-губернатор князь І.Васильчиков отримав листа від попечителя Київського навчального округу М.Пирогова, в якому йшлося, що “деякі студенти університету Святого Володимира із людинолюбства виявили готовність зайнятися у вихідні дні безкоштовним елементарним навчанням дітей робітничого класу чоловічої статі... Беручи до уваги користь, яку недільні школи принесуть дітям ремісничого та робітничого класу, котрі не мають ні часу, ні засобів відвідувати звичайні школи, а тому залишаються в повному невігластві, не знаючи ні грамоти, ні Закону Божого, я дозволив, – писав попечитель, – відкрити недільну школу в будинку Київського Подольського повітового дворянського училища під наглядом та керівництвом проф. Павлова та штатного наглядача Слепушкіна... В школі будуть викладатися Закон Божий, російська та слов’янська граматики, російське письмо та арифметика. Законовчитель буде особливу увагу приділяти моральності християнського вчення”⁷.

Такою інформацією, почалася активна робота зі створення недільних шкіл, які сприймалися трохи не способом спокутування гріхів перед простолюдом. Так можна сказати, зважаючи на активність та ентузіазм, з яким масово студентська молодь – вихідці із шляхти, а крім студентів також аристократи і навіть військові, включилися до реалізації цієї вкрай важливої та перспективної ініціативи.

Урядова зацікавленість і навіть, більше того, гаряча підтримка ідеї надання освіти простолюду засобами недільного шкільництва, з поверхового погляду може здатися революційною трансформацією в політиці імперії. Бо насправді, прихильність влади до освіти простолюду викликала серед громадськості імперії наприкінці 50-х – початку 60-х років надзвичайне захоплення реформатором Олександром II. На нього покладалися величезні сподівання щодо подальших перетворень в суспільно-політичному житті імперії. І все це разом створювало настрої піднесення, задоволення, вдячності владі та “благословенному” часу. Однак, аналіз деяких маловідомих фактів з життя імперії сере-

дини XIX ст. переконує, що влада вимушено йшла на подібні кроки, сподіваючись вирішити нагально важливі для себе проблеми.

Школа та освіта на той час стали справжньою зброєю в боротьбі за “душі простоліду”. А вже ліквідація кріпосного права за обставин, що склалися на середину XIX ст. була невідворотною, а разом з нею мільйони раніше “прив’язаних” до своїх власників селян-кріпаків отримували свободу та громадянські права. Як вони діятимуть? Чи будуть вдячні імперії та монарху за виявлену до них ласку, чи перетворяться у бунтівників, через невдоволення умовами “звільнення”, за яке потрібно було платити? Про бажане потрібно було потурбуватися заздалегідь. Тож міністр народної освіти, приміром, вітав появу недільних шкіл, але водночас, розтлумачував у грудні 1860 р. попечителям навчальних округів, що недільні школи можуть слугувати лише як доповнення до парафіяльних училищ, оскільки створити достатню мережу останніх бракує матеріальних засобів. Однак, погоджуючись на громадську ініціативу з організації недільного шкільництва, понад усе для імперської влади було важливо, щоб їхня діяльність “не виходила за межі дозволених дій”⁸. Інакше кажучи, освіта могла надаватися якщо не державою, то обов’язково під контролем держави.

Щодо Правобережної України, то тут були ще й особливі обставини – польський фактор, який постійно підштовхував владу імперії до новаторства, оскільки й самі поляки винахідливо та постійно шукали шляхів задоволення своїх національних інтересів (в тому числі, використовуючи освіту), задля вирішення інтегральної мети – відновлення власної держави. Контролюючи дії поляків, які, спочатку, мали характер мирних прохань, самодержавство вимушене було діяти адекватними заходами, тобто підтримувати в суспільстві настрої загального лібералізму. Тоді ж в Українському Правобережжі почали виявляти несанкціоновані школи, що діяли при костелах, кляшторах і навіть у помістях польських поміщиків. “Полонізація просочувалася у селянство насамперед через так звану “двірню” (челядь). В тому часі доводилося зустрічатися з таким явищем, – писав сучасник, – коли окремі з хлопчаків, одягнутих козачками з презирством ставилися до російської та української мови, як до чогось низького, мужицького, і відповідали на запитання, що звучали вказаними мовами польською”⁹. Тож імперська влада почала стурбовано шукати шляхи вирішення проблеми “правильного” навчання та виховання своїх майбутніх нових громадян.

На початку XX ст. дослідник цієї проблеми Микола Чехов писав щодо подій зародження селянської освіти в середині XIX ст.: “В одному із всепідданіших звітів якогось губернатора було згадано, що деякі із православних священників навчають у себе вдома селянських дітей грамоті. Олександр II відзначив це місце у звіті, вказавши, що таке явище заслуговує наслідкування і просив на те звернути увагу єпархіальних архієреїв, а водночас, написав у резолюції: “Прошу щомісяця мені доповідати про хід цієї справи”. Природно, за цим розпочалася справжня кампанія з відкриття початкових шкіл, коли задля показ-

ників звітували навіть про створення кількох шкіл у селі, нібито в одній навчав священник, в іншій диякон, а в третій псаломщик”¹⁰.

Пряме підтвердження “просвітньої” кампанійщини простежується також за документальними джерелами. 17 жовтня 1859 р. генерал-губернатор писав київському губернатору: “...прошу доручити земським справникам зібрати цілком таємно, але достовірно наступну інформацію: 1) в яких поселеннях (окремо в казенних і поміщицьких) є сільські школи; 2) скільки в них навчається дітей селян та дітей інших верств; 3) хто навчає, яким предметам і під чий керівництвом; 4) за чий рахунок утримуються школи в поміщицьких маєтках”¹¹. За інформацією справників, на кінець 1859 р. на цілі повіти, як, прикладом, Сквирський та Липовецький не було жодної сільської школи, в інших – одна, дві, три школи на цілий повіт¹². Однак у травні 1860 р. генерал-губернатор повідомив київського губернатора, що за “височайшим повелінням” в Особливому Комітеті розглядалося питання про створення при сільських парафіях шкіл для початкового навчання, і Комітет наказав аби сільські священники розпочали навчання селян, не чекаючи додаткових вказівок. Тоді ж на них було покладено завдання до 1 вересня звітувати про кількість відкритих шкіл, а також кількість учнів у них¹³. Саме з цим розпорядженням почалося справжнє змагання. З жовтня-листопада 1860 р. з’явилися перші звіти про створення окремих шкіл, які писалися у довільній формі. А вже з початку 1861 р. було впроваджено навіть особливі формуляри, і на весну 1861 р. практично всі сільські священники зі всіх повітів відзвітували щодо створення при кожній парафії окремої школи, дублюючи щомісяця, на вимогу самодержця, такі ж показники про роботу відкритих шкіл¹⁴.

Звісно, що у цю політично забарвлену антипольським протистоянням “просвітню” кампанію цілком вписується і недільне шкільництво. Підтримка його владою відбувалася саме з міркувань зручності скористатися активністю громадськості задля реалізації бажаного інтересу – виховання мас у “правильному, проросійському дусі”. Але як тільки-но почали виникати підозри щодо благонадійності змісту навчання, що провадилося у цих школах, відразу почався відлік часу, що наближав їхнє закриття. Вже у грудні 1860 р. начальник III відділення Василь Долгоруков надіслав імператору записку щодо недільних шкіл, у якій вказував на “небезпечність цього громадського руху і на недостатній нагляд з боку міністерства народної освіти... Уряд не може допустити, – писав він, – щоб половина народонаселення була зобов’язана своєю освітою не державі, а особисто собі або приватній благочинності якоїсь із окремих верств. Середня верства суспільства [мабуть В. Долгоруков мав на увазі різночинну інтелігенцію – Ю.З.] і невидимі сили стали самочинно на чолі цієї важливої справи”¹⁵. Зрештою, саме проблема недостатнього контролю за недільними школами й обумовила їх закриття та цілковиту заборону влітку 1862 р.

Однак, із закриттям існуючих та заборонаю створення в майбутньому недільних шкіл, проблема “правильного виховання” простолюду (у “примперському дусі” вдячності та любові до імператора та його імперії) не зник-

ла, а навпаки – зросла. А отже, найбільшої ваги для імперської влади набула благонадійність самих шкіл та тих людей, хто мав у них навчати. Природно, що в подальшому – найбільш надійними людьми, котрим можна довіряти контроль за навчанням, принаймні в Правобережній Україні – визнали православне духовенство. Відтак, вище згадана “ініціатива окремих священників”, яка так сподобалася імператору і набула ознак кампанії – тепер отримала державну підтримку.

Щодо змісту та якості навчання у так званих “поселенських” училищах (треба думати, що такою назвою училищ чиновники прагнули сказати, що навчанням охоплене все населення, усіх поселень краю – жителі сіл, міст та містечок) можна скласти уяву за джерелами, приміром, Подільської губернії – єпархії. Так, за офіційними звітами, станом на 1 січня 1863 р. в Подільській єпархії нараховувалося 1312 училищ¹⁶. Тоді само, у 1862–1864 рр. за статистикою в єпархії існувало 1389 соборів та церков¹⁷. Тобто “освіта” була “присутня”, нібито, всюди, а відтак, на папері, нею охоплене було усе населення. Водночас, такі училища могли підпорядковуватися різним відомствам, тобто в їх число включалися не лише, власне церковно-парафіяльні школи, створені зусиллями священників, але й училища, створені та підпорядковані, а відповідно, і профінансовані міністерством народної освіти та міністерством державного майна (щоправда, останніх було вкрай мало). Проте, в усіх цих училищах навчання здійснювалося, зазвичай, так само – під керівництвом місцевих священників.

Так, інспектор управління державного майна Брацлавського округу доповідав у лютому 1864 р. управляючому Подільської палати державного майна, що оглядав, серед інших підвідомчих об’єктів, також і “штатні сільські училища”. Зокрема, відвідав Кислякське училище. (Свтим Сіцінський писав, що училище в с.Кисляк Гайсинського повіту, було відкрито міністерством державного майна у 1841 р. для підготовки писарів для Брацлавського та Гайсинського округів¹⁸. Інспектора вразило, що дітей навчає якийсь відставний солдат, котрий усі його (інспектора) зауваження назвав наклепницькими доріканнями. Водночас, аби перевірити якість навчання, інспектором було проєкцманувано найкращого з учнів, й з’ясувалося, що він “не може пояснити правило простого множення та вирішити задачку біля дошки, не змогли відповісти на прості запитання також інші учні... їхні пізнання обмежувалися твердими знаннями складів та вельми не певним читанням”¹⁹.

З’ясувалося також, що число учнів, які навчаються, вдвічі менше, аніж значиться за списками. З літератури, не використовується жодного підручника із тих, що надіслані міністерством. Лише у чотирьох дітей були азбуки, решта – забезпечені слов’янськими псалтирями та іншими богослужбовими книгами. “Зате в кутку кімнати стоїть шафа, опечатана двома сургучевими печатками, а у ній – цілий архів невпорядковано накладених книг, до яких, схоже, не торкаються і зберігають лише напоказ. Стіни кімнати закопчені димом і не білилися, мабуть, з часу зведення будови. Вражає неохайність в училищі, загалом

та його меблі, зокрема”²⁰. Зрештою, інспектор зробив присуд, що вважає за необхідне замінити наставника цього училища, яким є священник Миролубов²¹. У подібному звинувачував також священник міста Ладжижина Іустин Трохимович, котрий “перебуваючи на казенному утриманні задля навчання дітей Закону Божому, навіть не з’являвся у школі”²².

Щодо навчання у церковно-парафіяльних школах, маємо свідчення одного із благочинних Балтського повіту. Зазвичай, писав він в епархію, за відсутності училищних будинків, діти збираються для навчання в тісних селянських хатах, або вдома у церковнослужителів, що є не зручним і для дітей, і для господарів. А навчаються лише механічному читанню та й то, дуже повільному і, вкрай рідко, із розумінням прочитаного. Причина цього – в низькому рівні знань вчителів на яких покладають обов’язки з навчання священники, а самі (священники) “дуже рідко бувають у школах і ще рідше, чого-небудь там навчають”²³. Про склад вчителів довідуємося від благочинного Літинського повіту. Вчителями у парафіяльних школах, свідчив останній, були, зазвичай, дячки, або дячок та паламар, або дячок та солдат, або дячок та селянин, “під наглядом, або за участі священника”²⁴.

Попри усі реалії низької якості освіти, політична благонадійність православних священників вважалася найбільш вагомим фактором, що обумовив їхню мобілізацію на виконання функцій “просвітництва народу”. Тож закономірно, один із анонімних патріотів імперії, аналізуючи загрози національним інтересам Росії, назвав православне священництво “одним із найбільш дієвих засобів зросійщення Південно-Західного краю”²⁵. Цілком показовим є також факт, що міністром народної освіти у 1866 р. було призначено графа Дмитра Толстого, який на той час вже виконував обов’язки обер-прокурора Святійшого Синоду і, таким чином, із вказаним призначенням, поєднав дві посади. Хоча, як висловлювалися його сучасники, він поведився абсолютно відчужено щодо справ церкви і цілком випадково обійняв посаду вищого сановника в галузі освіти. Від нього, схоже, очікували саме “гармонізації” взаємин світської влади і духовенства, а точніше – вирішення проблем освіти силами духовенства. Характерним є висловлювання, яке приписує Д. Толстому його сучасник і підпорядкований йому чиновник по міністерству освіти Євген Феоктистов: “Я дивлюся на духовенство, – говорив граф, – не більше і не менше як на силу, яка повинна перебувати в підпорядкуванні уряду і якою розумний уряд може мистецьки послуговуватися в своїх цілях”²⁶.

Таким чином, усі освітянські захоплення імперської влади викрили свою кон’юнктуру сутність в тому, що вони були покликані відігравати виключно виховну роль “проімперського” змісту, тобто – формувати у свідомості простолюду чіткий стереотип відданості та вдячності самодержавству – власне, “проімперський” патріотизм. Звичайно, що освіченість як самодостатня цінність, за таких обставин – жодного значення не мала.

Подібним чином, школи, котрі наприкінці 50-х рр. несанкціоновано почали створювати поляки в Правобережній Україні, і котрі викликали велике занепо-

коєння, а водночас – переслідування та закриття імперською владою також носили кон’юнктурний характер. Їхнє призначення спрямовувалося на формування серед українського селянства прихильності до польської культури та історії, а також поціновування польської політичної системи в організації суспільних стосунків.

За таких обставин стає зрозумілим чому українофіли таке велике значення надавали освіті українського народу рідною мовою. Адже в такий спосіб, український люд гарантовано соціалізувався б (тобто, із сукупності безправних індивідуумів, замкнутих на самих собі, перетворювався поступово в об’єднання особистостей свідомих власної причетності до суспільного життя та інтересів суспільства) в природному, рідному культурному середовищі. Інакше кажучи, український селянин із набуттям свідомості вільної людини із правами самодостатньої особистості, набував би, водночас, усвідомлення власної української ідентичності, проймався б “духом” українськості, на протигагу полонізму та “проімперському” зросійщенню. Зрозуміло, що за умови тільки-но лише “виходу” селян із кріпацтва така культурницька робота була не лише достатньою, але й єдино доцільною. А отже цілком щирими були слова українофілів, коли вони офіційно заявляли, що освітня праця серед рідного народу рідною мовою є єдиним їхнім бажанням, без жодних інших, тим паче, політичних – “сепаратистських” амбіцій, у яких так запекло звинувачували українофілів.

Одночасно, українофіли розуміли, що набуття українськими селянами власного національного самоусвідомлення, поява у них почуття людської гідності та самоповаги, а відтак політичної та громадянської активності – це справи дещо віддаленої перспективи. Але вони були також цілком переконаними, що час самобутнього, вільного та незалежного життя українського народу неодмінно прийде, українство звільниться від пут накинutoї йому ззовні чужої системи гноблення та витворить власну, притаманну українській національно-культурній ідентичності систему громадянських стосунків.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 809, спр. 179, арк. 2-2 зв.
2. Там само, спр. 61, арк. 3-4.
3. Там само, арк. 4.
4. ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 881, арк. 15.
5. Там само, оп. 809, спр. 53, арк. 45-45 зв.
6. Земський, Ю. Недільні школи в Українському Правобережжі середини ХІХ ст., як вияв націєформуючої свідомості їх засновників / Ю. Земський // Наук. записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 178-194.
7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 809, спр. 61, арк. 2-3.
8. Держархів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 3, спр. 9660, арк. 134-134 зв.

9. Жураківський, Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської Громади / Г. Жураківський // Окремий відбиток з IV книги записок Київського Інституту Народної Освіти. – К., 1930. – С. 125-126.

10. Чехов, Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М. : Книгоиздательство “Полезьа”, 1912. – С. 92-94.

11. ДАКО, ф. 2, оп. 174, спр. 358, арк. 1.

12. Там само, арк. 3-26.

13. Там само, арк. 55-56.

14. Там само, арк. 180-277.

15. Чехов, Н. В. Назв. праця. – С. 18.

16. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 2, спр. 147, арк. 87 зв.

17. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / Составил Секретарь Подольского Губернского Статистического Комитета А. Демьяненко. – Каменец-Подольский : Тип. Губернского управления, 1865. – С. 21-22.

18. Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией священника Евфимия Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 292.

19. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 4909, арк. 19-20.

20. Там само, арк. 20 зв.

21. Там само, арк. 21 зв.

22. Там само, арк. 32.

23. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 4955, арк. 9-10.

24. Там само, арк. 40 зв.

25. Одно из самых действенных средств к обрусению Юго-Западного края // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф. II, спр. 30099, арк. 83-85 зв.

26. Феоктистов, Е. За кулисами политики и литературы. 1848–1896. Воспоминания / Е. Феоктистов. – М. : Новости, 1991. – С. 172-173.

Summary

The article considers the process of activating educational activity of the Polish gentry, Russian imperial administration and Ukrainophiles in the Right-Bank Ukraine in the middle of the XIXth century. Differences between causes for educational activity of the three mentioned forces are ascertained.

Key words: education, enlightenment education, Sunday schools, village training school, priests.

Одержано 5 квітня 2012 року